

İBTİDAİ SİNF DƏ ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Tələffüz dedikdə, dilimizin ümumi normalarına uyğun danışmaq nəzərdə tutulur. Ədəbi ayrı-ayrı sözlərin, hətta nitq səslərinin tələffüzü qaydalarına əməl olunmasını tələb edir. Bu qaydaların məcmusu orfoepik normalar adlanır. Orfoqrafiya ədəbi dilimizin yazılı qolunu normallaşdırır. Dilimizdə sözlərin bir qisminin tələffüzü ilə yazılışı eynidir: məsələn, ana, səhər, nar və s. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları I sinifdən etibarən praktik şəkildə öyrədilməlidir. Orfoqrafik tədqiqatlar xarakterinə görə müxtəlif olur. N.S.Rojdestvenski onun üç qrupunu göstərir: 1) şagirdlərin dərk etmə xarakterinə görə; 2) yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə; 3) dərslin məqsədinə görə. Orfoqrafik qaydanın bu yolla formalaşması onun avtomatlaşmasına səbəb olur.

Açar sözlər: *tələffüz, norma, fərq, nitq, praktika, müəyyənləşdirmək*

Organization of work on literary pronunciation in primary school

Summary

Pronunciation means speaking in accordance with the general norms of our language. Literature requires adherence to the rules of pronunciation of individual words, even speech sounds. The set of these rules is called orthoepic norms. Spelling normalizes the written branch of our literary language. In our language, the pronunciation of some words is the same: for example, mother, morning, pomegranate, and so on. The basics of Azerbaijani orthoepy should be taught in practice from the first grade. Spelling exercises vary in nature. N.S. Rozhdestvensky shows its three groups: 1) due to the perceptual nature of students; 2) due to the nature of the analyzers involved in the implementation; 3) according to the purpose of the lesson. The formation of the spelling rule in this way leads to its automation.

Key words: *Pronunciation, norm, difference, speech, practice, identify*

Giriş

Ədəbi dilin saflığı onun tələffüz normalarına necə əməl olunmasından da çox asılıdır. Fikrin dinləyiciyə dəqiq çatdırılması, həmçinin eşidilənlərin aydın başa düşülməsi çox vaxt tələffüzün aydınlığı ilə bağlı olur. Geniş mənada tələffüz dedikdə, dilimizin ümumi normalarına uyğun danışmaq nəzərdə tutulur. Bu mənada tələffüz həm ədəbi tələffüzü, dialekt tələffüzünü, məhəlli tələffüzü, həm də adi danışiq tələffüzünü əhatə edir. Bu termin konkretləşdirilmiş, dar mənada “ədəbi tələffüz” şəklində işlənir. Ədəbi tələffüz ədəbi dilin normalarını gözləməklə danışmağı, ayrı-ayrı sözlərin, hətta nitq səslərinin tələffüzü qaydalarına əməl olunmasını tələb edir. Bu qaydaların məcmusu orfoepik normalar adlanır. Orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalaşdırır, yəni sövti cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qayda – qanunlarının sistemli məcmusudur.

Əlifba təlimi dövründən tədricən şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, nitqdə olan bütün səsləri yazıda eynilə vermək mümkün deyil, çünki bəzən dilimizdəki səslərlə hərflər uyğun gəlmir. Bu səbəbdən də sözləri həmişə yazıldığı kimi tələffüz etmək və tələffüz edildiyi kimi yazmaq olmaz. Sözlərin bir cür tələffüz olunub, başqa cür yazılması heç də orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında köklü fərq olduğunu göstərmir. Əksinə, orfoqrafiya və orfoepiya ədəbi dilin bir-biri ilə sıx bağlı olan iki cəhətidir. Orfoepiya və orfoqrafiyanın vəzifəsi nitqin bütün fərqli xüsusiyyətlərini rədd edərək dili daha geniş ünsiyyət vasitəsinə çevirməkdən ibarətdir.

Orfoqrafiya ədəbi dilimizin yazılı qolunu normallaşdırır. Dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, ölçülüb-biçilmiş bu vahid normalar cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburi hesab olunur. Bu ümumicari qaydalara riayət edilmədikdə insanlar arasında yazılı ünsiyyət çətinləşir, savadlılıq təmin olunmur. Orfoqrafiya yazılı nitq üçün nədirsə, orfoepiya da şifahi nitq üçün eyni əhəmiyyət kəsb edir. Tələffüz qaydalarının məcmusu olan orfoepiya dilimizin şifahi qolunu şifahi nitqi normalaşdırır. Adətən, şifahi nitqi eşidərkən diqqətimizi onun səs cəhətinə, sözlərin fonetik tərkibinə yönəltmir, bütövlükdə mənanı qavramağa çalışırıq. Rəsmi yığıncaqlarda, radio və televiziya verilişlərində çıxış edənlərin orfoepik normaları gözləməmələri üzündən tələffüzdəki nöqsanlar istər- istəməz diqqətimizi yayındırır, onların tələffüzü xoşagəlməz təsir bağışlayır, bəzən hətta anlaşılmır.

Qarşıya belə bir sual çıxır: “ Yazıldığı kimi danışmaq olmazmı?” Belələri orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında sərhədi silməklə işi “asanlaşdırmağa” çalışırlar. Yazıldığı kimi oxumaq, danışmaq, başqa sözlə, “orfoqrafik tələffüz”, “ kitab tələffüzü” tərəfdarları bu zaman tələffüzün nə qədər süni, ağır, gülcənc şəkil alacağını nəzərdən qaçırlar. Bəziləri isə əksinə, tələffüz olunduğu kimi yazmağı, orfoqrafiyanı tələffüzə tabe etməyi məsləhət görürlər. Belələri isə unudurlar ki, yazıda tələffüz əsas götürülsə, hər kəs yaşadığı dil mühitində alışdığı tələffüzə, dialekt tələffüzünə müvafiq yazar. Beləliklə də, tam dərəcəyəlik yaranar, savadsızlıq hökm sürər.

Dilimizdə sözlərin bir qisminin tələffüzü ilə yazılışı eynidir: məsələn, ana, səhər, nar və s. Digər qisminin tələffüzü isə yazılışından fərqlənir: məsələn, qəhrəman, xoşbəxt, ambar şəklində tələffüz olunan sözlər qəhrəman, xoşbəxt, anbar şəklində yazılır. Şagirdlər belə sözləri tələffüzünə əsasən yazdıqda çoxlu səhvlərə yol verirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq ana dili dərslərində Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları I sinifdən etibarən praktik şəkildə öyrədilməli, digər dərslərdə, sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin tələffüzünə ciddi nəzarət edilməlidir.

Dilimizin orfoepik normaları çox və rəngarəngdir. Onlardan ibtidai siniflərin hər biri üçün müvafiq olanlarını seçməyi bacarmaq lazımdır. Əvvəlcə şifahi nitqimizdə çox işlənən və tələffüzü nisbətən asan sözlərdən başlanmalı, sonrakı siniflərdə əvvəllər öyrənilənlər təkrarlanmalıdır.

Şagirdlərdə qrammatik anlayışların formalaşdırılması.

Qrammatik hadisələr, anlayışlar, canlı dil üzərində müşahidələrdən doğur, insan təfəkkürü bu mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, cilalayır, qayda və təriflər yaradır, nitqi düzgün qurmaq məqsədilə tətbiq edir, çünki təcrübə həqiqətin meyarıdır. Yalnız təcrübədə sınaqdan keçirilərkən özünü doğruldan qrammatik anlayış həqiqət olur.

Tədris prosesində şagirdlərin aldıkları biliklər qavrayış və təsəvvürlər çərçivəsində qalmamalı, onların ümumiləşdirilməsi əsasında anlayışlara çevrilməlidir. Əyanilikdən məhrum anlayışların maddi qabığı sözdür.

Hələ savad təliminə yiyələnmiş şagirdlər sözün səslərdən əmələ gəldiyini və yazıda hərflərlə ifadə olunduğunu bilsələr də, onu öz maddi əsasından, aid olduğu əşyadan ayrılıqda təsəvvür edə bilmirlər. Onlar çox vaxt bu və ya digər sözü onun arxasında duran əşya ilə bərabərləşdirir, onu eyni şey hesab edirlər. Alma sözü, uşağın qarşısında qoyulmuş və həmin sözlə ifadə olunan meyvə (alma) ilə o qədər qırılmaz əlaqədədir ki, onları fikrən bir-birindən ayırmaq üçün təfəkkür yüksək səviyyəyə qalxmalıdır.

Bu dövrdə uşağın gündəlik nitq praktikasının sözün mənə cəhəti (leksik cəhət) həlledici rol oynadığından şagird diqqətini məzmunun düzgün verilməsinə yönəldir, lakin diqqəti sözün qrammatik cəhətinə də yönəltmək zəruridir. Şagird II sinifdən başa düşməlidir ki, məsələn, alma sözü yalnız meyvə deyil, həm də qrammatik mənə daşıyır (isimdir, cümlədə mübtədadır və s). Müəllim almanı göstərmiş, şagirdləri başa salır ki, bu əşyadır. Onun adı alma sözüdür. Almanı biz görürük, onu əlimizə alırıq, başqa yerə qoyuruq, iyləyirik, yeyirik. Alma sözü isə səslərdən ibarətdir. Biz onu deyirik, eşidirik, oxuyuruq və ya müvafiq hərflərlə yazırıq. Mən alma sözünü deyəndə sizin yadınıza alma düşür.

Sözlə əşya arasındakı fərq daha aydın başa salmaq üçün müəllim cürbəcür almalar göstərir və onların hamısını bir sözlə adlandırmağın mümkün olduğunu göstərir. Tədrisən şagirdlər hər bir sözün üzərində xüsusi müşahidə aparır, onları mücərrədləşdirməyə başlayır, öyrənirlər.

Şagirdlərin isim, sifət, fel haqqında anlayışlara yiyələnmələri üçün sözlərin qrammatik mənalarının fərqləndirilməsi və sualların verilməsi üzrə məşqlər təşkil edilməlidir. Bu zaman şagirdlər tədrisən sözün digər mühüm xassələri ilə də tanış olurlar. Şagirdlər müxtəlif sözləri müqayisə etməklə öyrənirlər ki, onların bir qismi əşyanı, ikinci qismi əşyaların necəliyini (keyfiyyət və əlamətini), üçüncü qismi əşyaların hərəkətini bildirir.

“Nitq hissələri” anlayışı bir neçə il ərzində tədrisən mənimsənilir. Şagirdlər əşya, keyfiyyət, əlamət, hərəkət anlayışlarını daha aydın dərk edirlər.

Qrammatik hadisələr arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi və qrammatik anlayışların formalaşdırılmasında müqayisə priyomu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İsmi hallanması felin zamana və şəxsə görə dəyişməsi tutuşdurularkən yaranan sözlərarası assosiasiya dərk etməni asanlaşdırır.

Tərifin aydın başa düşülməsi onun nitq praktikasında şüurlu tətbiqini təmin edir. Qrammatik anlayışların mənimsənilməsi də məhz şagirdlərin onu ayrı-ayrı hallara aid etmələri, orijinal misallar tapmaları, onların düzgünlüyünü sübut etmələri, gündəlik nitqdə işlətmələri ilə tətbiq olunur.

Orfoqrafik çalışmaların ümumi xarakteri. Şagirdlər hər bir qaydanı yazı prosesindəki rast gəldikləri müxtəlif hallara tətbiq etməyi bacarmalıdır. Əvvəllər qaydaya aid sözləri müəllim seçir, şagirdlər isə o sözlə nə üçün həmin qaydanı tətbiq etmənin mümkünliyünü aydınlaşdırırlar. Sonralar şagirdlərin özləri qaydanı deyir və cümlədən ona uyğun halları tapır, eynicinsli, bənzər hallarla müqayisə edir, qaydanı dəqiqləşdirir,

ümumiləşdirmə aparırlar. Beləliklə, şagirdlər qaydanı tez və dəqiq tətbiq etməyi öyrənirlər. Orfoqrafik qaydanın bu yolla formalaşması onun avtomatlaşmasına səbəb olur.

Orfoqrafik çalışmaların xarakterinə görə müxtəlif olur. N.S.Rojdestvenski onun üç qrupunu göstərir: 1) şagirdlərin dərketmə xarakterinə görə; 2) yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə; 3) dərslərin məqsədinə görə.

Şagirdlərin dərketmə fəaliyyətinin xarakterinə görə çalışmalar üç qrupa ayrılır: analitik, sintetik, analitik-sintetik (təhlil-tərkib).

a) Analitik çalışmalar. Analitik çalışmalar dedikdə, orfoqrafiyanın asan və möhkəm mənimsənilməsi üçün qrammatik-orfoqrafik təhlilə geniş yer verilən çalışmalar nəzərdə tutulur. Orfoqrafik təhlil, üzündənköçürmə və seçmə imla (şagird lazımı orfoqramlı sözləri seçib yazır), xəbərdarlıqlı və izahlı imlalar belə çalışmalardır.

b) Sintetik (tərkibi) çalışmalar. Yoxlama və sərbəst üzündən köçürmə, suallara cavab, yaradıcı və yoxlama imla, ifadə və inşalar belə çalışmalardır. Tərkibi çalışmaların köməyi ilə şagirdlər əvvəllər öyrəndikləri qaydalar üzrə məşq aparır, həmin qaydaları bir mövzu ətrafında birləşdirirlər.

c) Təhlil-tərkib çalışmalarları. Sübut etməklə müşayiət olunan qrammatik-orfoqrafik təhlil, qrammatik-orfoqrafik tapşırıqlı cümlə tərkibi, üzündənköçürmə, imla, ifadə və inşa yazıb lazımı orfoqramın altından xətt çəkmək, əşya şəkillərinin altında adlarını yazmaq, mətdə buraxılmış sözləri, sözlərdə buraxılmış hərfləri yerinə qoymaq, tutuşdurma və təsnifdən istifadə etmək və s. belə çalışmalardır.

Həm təhlil, həm də tərkibin elementlərini birləşdirən belə çalışmalar əlverişlidir. Üzündənköçürmə və ya imla yazıldıqdan sonra lazımı orfoqramların altından xətt çəkilsə, şagirdlərə əvvəlcə tərkib, sonra isə təhlil əməliyyatını yerinə yetirmiş olurlar.

Yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə çalışmalarını dörd qrupa ayırmaq olar:

a) görmə qavrayışına əsaslanan çalışmalar (üzündənköçürmə, qismən görmə imla və s.);

b) eşitmə qavrayışına əsaslanan çalışmalar (şifahi orfoqrafik çalışmalar, imlalar);

c) kinestetik qavrayışa əsaslanan çalışmalar (sözlərin hecalara ayrılması, yazılacaq sözlərin şagirdlər tərəfindən alçaqdan yazıldığı kimi, hecalarla deyilməsi);

ç) müxtəlif təsəvvürlərə əsaslanan çalışmalar (sərbəst yaradıcı imla, suallara cavab, orfoqrafik tapşırıqlar, ifadə və inşalar və s.);

Dərslərin məqsədlərindən asılı olaraq orfoqrafik çalışmaların aşağıdakı növləri var:

a) sorğu prosesində istifadə olunan çalışmalar; şagirdlər əvvəlcədən təhlil olunmuş cümləni yazı taxtasına və ya dəftərə yazır, sonra bu və ya digər orfoqramın nə üçün belə yazıldığını izah edirlər. Bu, keçilmiş materialın möhkəmlənməsini təmin edir.

b) çalışmaların bir qismi yeni materialın mənimsənilməsinə xidmət edir. Yeni materialın izahı prosesində yazı taxtasında və ya dəftərdə keçilən qrammatik-orfoqrafik qaydaya aid misallar yazılır. Sonra onlara əsasən nəticə çıxarılır, qayda formalaşır. Şagirdlər həmin sözləri cümlədə işlədirlər

c) elə çalışmalar da var ki, ev tapşırıqları ilə əlaqədardır. Ev tapşırıqlarını dərslərdəki bu və ya digər çalışmanın yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşdırmadan yaradıcı işlərlə əlaqələndirmək lazımdır.

Nəticə

Orfoepiya və orfoqrafiya anlayışlarının mənimsənilməsi çətin prosesdir. Kiçik yaşlı uşaqlardan əksəriyyəti sözün yazılış qaydası ilə deyiliş qaydasını ayırd etməkdə çətinlik çəkir. Bəzi şagirdlər isə sözləri dediyi kimi tələffüz edir. Hər dərs keçdikcə yeni sözlərin, tələffüzü çətin olan sözlərin müəllim tərəfindən təkrarlanması şagirdlərdə düzgün tələffüz qaydalarının formalaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda üzündən dəfələrlə oxu nəticəsində də şagird sözü doğru tələffüz etməyə başlayır. I və II siniflərdə bu cür çətinliklərin olması normaldır. Lakin sonradan şagird artıq sözün necə tələffüz olunduğunu və yazıldığını müəyyən etməlidir. Ev tapşırıqlarında səhvlərin tapılması, imla, inşa, ifadə yazı zamanı şagirdin etdiyi səhvlərin aşkara çıxarılması daha vacib məqamlardan biridir. Çünki şagird bu səhvləri görür və göz yaddaşına yazır, eyni zamanda müəllim nədə səhv etdiyini deyib, düzgün formanı ona başa saldıqda artıq sözün tələffüz qaydasının necə olduğunu mənimsəyir və daha sonra bu cür səhvləri etməməyə çalışır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. İbtidai məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1962, 165 s.
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
3. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1986, 162 s.
4. Balıyev H.B. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 3Məli Sənaye Liseyi, 1997, 102s.
5. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, 426 s.

6. Həsənov M., Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 404 s.
7. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.
8. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 408 s.

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərilib: 30.07.2020

Qəbul edilib: 02.08.2020